

400-лецце Літоўскага Статуту

Чатыры сотні гадоў мінае ад тае пары, калі быў выданы першы пісаны зборнік законаў для Беларуска-Літоўскай дзяржавы. З нагоды гэтакага сівога, культурнага юбілею, юбілею, якім могуць пахваліцца толькі вельмі нялічныя народы, трэба здаць сабе справу, прынамсі ў галоўных рысах, на якім грунце і як паўстаў Літоўскі Статут, а такжа якое ён можа мець значэнне для сучаснага даследчыка — беларуса, працуючага перадусім над пазнаннем мінуўшчыны свайго народу. Зразумелы адказ на апошняе пытанне можа быць дадзены толькі па разгледжанні першых двух, г. зн. таго культурнага падкладу, на якім паўстаў гэты памятник, а так-жа і яго гісторыі. Затрымаемся дзеля гэтага над кожным з гэтых трох пытанняў.

Працэс аб'яднання ўсіх беларускіх зямель пад уладаю Вялікага Князя Літоўскага закончыўся ў XV стагоддзі. Беларусь, якая ўвайшла ў цэласці ў склад Вял. Кн. Літоўскага, дапамагала яму сваімі матэрыяльнымі, а перадусім культурнымі сродкамі. Гэты ўплыў беларускае культуры быў так моцны, што з першых-жа дзён свайго існавання Вял. Кн. Літоўскае было ўжо не літоўскай, але беларуска-літоўскай дзяржавай. Рэч у тым, што дзякуючы блізім жыццёвым адносінам з Беларуссю, Літва знаходзілася пад моцным уплывам беларускае культуры і грамадзкасці. Гэты ўплыў адбіўся раней за ўсё на вярхох літоўскага грамадзянства. Літоўскія князі пачалі будаваць сваё князства паводле беларускіх прыкладаў, уведзілі на Літве беларускія парадкі і ўстановы, беларускую мову як афіцыйную і г.д. У беларускай грамадзкасці яны мелі магчымасць здабыць больш сіл і сродкаў дзеля ўзмацнення сваёй ўлады над грамадзянствам, чымся ў літоўскай. На Беларусі ўжо ўсталяваліся пэўныя і сталыя службовыя адносіны паміж князямі і іх дружынамі. Гарадзкое і вясковае насельніцтва было звязана з князям пэўнымі і сталымі падатковымі і рознымі іншымі павіннасцямі. Тут-жа да паслуг князёў была і наладжаная адміністрацыя, пэўныя пасады і годнасці, з дапамогай якіх узмацнялася князёўская ўлада над грамадзянствам. На Літве ўсё гэта мела характар чагось

пачатковага і несталага, а таму зразумела, што літоўскія князі першыя апынуліся пад беларускім уплывам, з іх брала прыклад літоўская арыстакрацыя, вайскоўцы, земляўласнікі, якія атрымалі найменне баяр. Знаходзіліся пад уплывам беларускае культуры і нават асыміляваліся з беларускім племям і народныя гушчы Літвы, асабліва там, дзе ў гэтыя гушчы пранікала беларускае насельніцтва. Як вынік гэтага тэрыторыя беларускага племя павялічвалася ў сваіх памерах на кошт асноўнае літоўскае тэрыторыі. Беларусызаваньне Літвы дапамагала ў значнай меры далейшаму пашырэнню яе дзяржаўнае тэрыторыі на кошт іншых беларускіх зямель. Справа ішла цяпер аб далучэнні да племя ня толькі ня чужога, але амаль свайго, прынамсі ў вышэйшых сваіх колах і ў кожным выпадку не варожага да беларускага ўкладу жыцця. Характар аб'яднання (амаль што дабравольны) адбыўся і на ўнутранай будове новае Беларуска-Літоўскае дзяржавы. Землі і князствы, што далучаліся, у большасці выпадкаў не трацілі асаблівасцяў свайго быту. У некаторых князствах заставаліся даўнейшыя князі, якія і далей разам з баярамі кіравалі мясцовым грамадзянствам, як васалы вялікага князя, абавязаныя яму вайскавай службай і падаткамі.

Гэтыя кароткія ўвагі даюць нам права цьвердзіць, што беларуская культура ў пачатку XVI стагоддзя займала домінуючае становішча і амаль што не спатыкала ніякіх конкурэнтаў, бо польскія ўплывы, якія пранікалі ў тым часе ў Бел.-Літоўскую дзяржаву, былі яшчэ вельмі слабыя. Паміма аднак-жа даволі высокага культурнага роўня, у Бел.-Літоўскай дзяржаве, на пачатку яе існавання, ня было пісаных законаў. Усялякага-ж роду праваадносінны былі рэгуляваны правам звычайным. Нормы права звычайнага адносна сялян стасаваў г. зв. «копны» суд. (Квэстыя копных судов вельмі цікавая і мала яшчэ высветляная ў праўнай літэратуры). Споркі паміж сялянамі і іх валадырамі судзілі апошнія. Баярства-ж (шляхту) судзілі князі і вялікія магнаты, якім князі давалі прывілеі і права чыніць суд. Зразумела, што адсутнасць пісаных законаў даводзіла да надужыццяў з боку тых, якія мелі права судзіць іншых. Вялікія князі не праходзілі моўчкі каля гэтага факту і ад часу да часу выдавалі розныя

граматы, якімі стараліся завясыці лад у галіне судаўніцтва. У гэтых граматах вялікія князі ўрачыста абавязываліся перад усім насяленьнем краю дзяржаць свае слова, гаспадаравать і судзіць згодна з тымі прывілеямі і правамі, якія паасобным станам былі дадзены раней. Аднак-жа і гэта не ўсувала надужышчыяў, асабліва з боку вялікіх магнатаў у адносінах да шляхты. Шляхоцкая маса, якая паносіла для дзяржавы вялікія ахвяры, даючы грошы і войска, усё часьцей і часьцей пачынала дамагацца ўстанаўленьня пісанага права, дакладнага вызначэньня правоў і абавязкаў усіх грамадзян. І вось пад моцным уплывам гэтых дамаганьняў вялікі князь Жыгімонт на Віленскім Сойме ў 1522 г. абвясціў ўстанавіць для ўсяго Вял. Кн. Літоўскага адно пісанае права для ўсіх яго станаў. У сваёй грамаце Жыгімонт кажа, што: «Дагэтуль у нашым Вял. Кн. Літоўскім суды адбываліся не на падставе пісанага права, а справядлівасьць выконывалася згодна з звычаямі ды паводле разуменьня і сумленьня кожнага судзьдзі», — і далей — «паслухаўшы частых зваротаў шляхты, загадалі мы ўстанавіць адзінае пісанае права і закон, напісаны ў згодзе з ведамымі пастановамі і граматамі, істнуючымі ўжо на пісьме». Сем аднак-жа гадоў прайшло ад гэнае заповядзі вялікага князя, пакуль былі пераможаны ўсе труднасьці зьвязаныя з кадыфікацыяй права і выданы Літоўскі Статут (17-30.XI.1529 г.). Выданьне першага пісанага зборніка законаў для Бел.-Літоўскага гаспадарства было гэтулькі важным гістарычным здарэньнем, што беларускія летапісцы прызналі надобным запісаць аб ім у сваіх летапісках. Першы Літоўскі Статут, створаны сіламі беларускіх законьнікаў быў напісаны ў беларускай мове толькі праз год быў перакладзены на лацінскую, а праз тры — на польскую. Ня здзейсьнілася аднак-жа заповедзь князеўскае граматы — надрукаваць статут у вялікай лічбе экзэмпляраў, хаця ў Вільні была ўжо закладзена Скарынай беларуская друкарня. Стары Літоўскі Статут, спаўняючы дамаганьні беларускае шляхты, каб былі ўстаноўлены пісанья законы, не здаволіў аднак-жа яе імкненьняў да роўнасьці з вышэйшымі станамі — духавенствам і магнатамі. І вось — пры Жыгімонце-Аўгустыце, пад націскам шляхты ён быў перагледжаны і прыняты ў новай рэдакцыі ў 1566 годзе з пашырэньнем

шляхоцкіх правоў — гэта другі Статут. Але праз 20 гадоў ён яшчэ раз быў перагледжаны: гэтакім чынам склаўся трэці Статут, які быў прыняты на Варшаўскім элекцыйным Сейме ў 1588 г. У гэтым-жа годзе па загаду канцлера Льва Сапегі і пад яго асабістым наглядом трэці Статут быў надрукаваны ў беларускай мове ў Вільні, у друкарні Мамонічаў і толькі ў 1616 годзе пераложаны на польскую мову, калі беларуская мова на Беларусі пачала пакрыху траціць сваё агульна-дзяржаўнае значэнне і выціскацца польскай. З далейшых дзеяў Літоўскага Статуту трэба зацеміць той факт, што калі пасля падзелаў Польшчы Беларусь адышла да Расіі, то быў зроблены поўны пераклад Літоўскага Статуту 1588 году з тагочаснае беларускае мовы на сучасную расейскую і надрукаваны ў 1811 годзе. Літоўскі Статут абавязваў на Беларусі аж да 1840 году.

Калі мы зробім параўнаньне памянёных трох рэдакцыяў Л. Статуту з боку мовы, то лёгка заўважым, што стары рукапісны Статут 1529 г. мае больш вытрыманую беларускую мову, а друкованая рэдакцыя Статуту 1588 г. больш багата полёнізмамі. Гэта сьведчыць аб тым, як польская мова паступова пачынала браць верх над беларускай ужо ад канца XVI в.

Кожная з трох рэдакцыяў Статуту дзеліцца на разьдзелы, а кожны разьдзел на артыкулы, колькасьць якіх не аднакава, ўва ўсіх трох Статутах, бо кожная новая рэдакцыя замыкала ў сабе пэўныя зьмены, найчасцей дадаткі, а часамі і скарачэньні. Гэтакім чынам ужо ў першым артыкуле 1-га разьдзелу, дзе гаворыцца аб тым, што выданы Статут ёсьць абавязкавым для ўсіх грамадзян, пачаўшы ад вышшага стану аж да ніжэйшага, у выданьні 1588 г. зроблены важны дадатак, які расьцягаваў Літоўскі Статут і на чужаземцаў. Прыкладам скарачэньня артыкулаў у пазьнейшых рэдакцыях можа быць характэрны выпадак, які меў месца ў адносінах да жыдоў і іх становішча на Беларусі. Гэтак, арт. 4, разьдз. XII. Статуту 1566 г. «о ношенью жидовском» падрабязна разглядае пытаньне аб жыдоўскай вопратцы: забараняе насіць жыдом каштоўныя шаты, золата і серабро, а кажа, што «уберь» іх павінен быць «значный», каб можна было адрозьніць хрысьціяніна ад жыда. У апошняй-жа рэдакцыі 1588 г. гэты артыкул скарачаны,

але затое дабаўлены іншыя драбніцы, якія дазваляюць ужо жыдом насіць пярсыцёнкі. Наагул, трэба сказаць, што побач з тым, як мяняліся звычаі, сацыяльныя погляды, міжнародныя адносіны, — няўхільна і зусім натуральна павінны былі змяняцца адпаведныя артыкулы законаў. Гэтак, напрыклад, стары Статут 1529 г. ў адносінах да шляхты даваў вялікаму князю значныя правы, а шляхта, дабіваючыся ўсё большых і большых правоў, кожны раз вымагала новых прывілеяў і большай незалежнасці ад князеўскай улады; з гэтае прычыны прыходзілася рабіць змены ў законах, даваць больш падрабязную рэгляментацыю, або выкідаць з законаў тыя ці іншыя пункты.

Па гэтых кароткіх нарысах культурнага надкладу і гісторыі Літоўскага Статуту, затрымаўшыся цалкам над пытаннем, якое значэнне мае для нас Літоўскі Статут і над якімі момантамі ў сваіх доследах над ім павінен затрымацца перадусім беларус-гісторык, праўнік ці філёлг. Вось-жа Літоўскі Статут як найвялікшы гістарычны памятник Літоўска-Беларускае дзяржавы, зьяўляецца перадусім памяткам нашае мінуўшчыны і можа служыць нявычарпанай крыніцай да ўсебаковага яе пазнання. Што гэта памятник нашае прошласці — гэта не падлягае сумліву. Мы бачылі ўжо вышэй, што ў г. зв. Вялікім Князьстве Літоўскім, асабліва-ж перад выданнем першага Статуту, панавала беларуская культура. Зразумела, беларускасці Вялікага Князьства Літоўскага ня трэба мадэрнізаваць, ня трэба нашымі сучаснымі паняццямі мерыць тагачаснага жыцця як і нашых сямнашніх поглядаў прыпісываць тагачасным людзям. Дзеля гэтага, ня можна напр. сказаць, што паняцце народнасці разумелася ў тыя сівыя часы так, як мы разумеем яго сямна, ды і гэтага нам ня трэба. Паняцце народнасці, як вельмі зложанае, скрысталізавалася больш менш выразна толькі ў пачатку XIX стагоддзя. І дзеля гэтага, не пераносчы яго ў тыя далёкія часы, мы аднак-жа, можам задаволіцца тым, што наш народ у сваёй гісторыі, падобна іншым, меў зусім выразна адзначанае пачуццё свае адасобленасці ад суседзяў, развітае ў яго можа больш, чымся напрыклад у ўсходніх маскоўцаў. Досыць прыпомніць, як лёгка далучаліся паасобныя беларускія князьствы да Літ.-Бел. дзяржавы, з аднаго боку і тыя

кывавыя падбоі, шляхам якіх стваралася маскоўскае царства з другога, каб мець права сказаць, што якраз на ўсходзе, сярод маскоўскіх плямёнаў пачуцьцё кроўнасьці і адасобленнасьці іх як цэласьці ў вонках, адыгрывалі другарадную ролю ў параўнаньні з «кывёй і злезам». Меў наш народ пачуцьцё гэнае адасобленнасьці і ў адносінах да сваіх заходніх суседзяў — палякоў. Досьць адсьвежыць сабе ў памяці ўсе вуніі, каб пераканацца, якіх скамплікаваных дыплёматычных высілкаў вымагалася ад палякоў, каб утрымаць адзінасьць Польшка-Літ.-Беларускае дзяржавы.

Адным словам, так у часе выданьня першага Статуту, як і раней, а нават амаль да XVIII стагодзьдзя, мы можам сьмела казаць аб беларускай шляхце, месьце і сялянстве, з якіх асабліва першая мела добра вырабленую, сьвядомую беларускую ідэалёгію. Можам казаць аб беларускім народзе як цэласьці. Вось-жа Літ. Статут зьяўляючыся прадуктам яго духовай працы ёсьць памятнікам нашае прошласьці і багатай крыніцай да пазнаньня філэзофіі, традыцыі, права і наагул культурнага роўня народу тагачаснае эпохі. У ім як у люстры мы знойдзем адбіцьцё Старой Беларусі, знойдзем і яе гісторыю. А нават павярхоўнае абзьямленьне з памятнікамі нашае прошласьці, з якіх пачэснас месца займае Літоўскі Статут, пераканае нас аб адносна высокім роўні беларускае культуры ў XVI ст., культуры, якая не загінула — мы яе бачым як інтэгральную частку псыхікі, сьветагляду нават у тае шляхты, якую Беларусь пасьяла страціла. Шляхціч з Беларусі і Польшчы — гэта ж два зусім розныя тыпы. Маючы на ўвазе гэтае высокае значэньне Літоўскага Статуту, кожны дасьледчык беларус, праўнік, гісторык ці філэлёг знойдзе тут удзячнае поле для свае працы. Праца гэта аблягчаецца яшчэ і тым, што Літ. Статут становіць наш памятник, да якога найменш нахінаецца прэтэнсыяў з боку шмат лікавых дасьледчыкаў палякаў і маскоўцаў. Усе лічаць яго «Літоўскім», тымчасам фактам нязбітым зьяўляецца тое, што назоў «Літоўскі», які вельмі часта адносіцца да тых далёкіх часоў, азначае ні больш ні менш, як голы гук, без якога-небудзь рэальнага, праўдзіва літоўскага зьместу.

Досьледы над Л. Статутам з пункту гледжання юрыдачнага скрысталізуюць нам выразней праўныя паняцці, характар праваадносін і асаблівасці даўнейшага судаўніцтва на Беларусі. Выходзячы-ж з гэты, што права зьяўляецца праявам агульнае псыхікі народу, разультаты гэтых досьледаў памогуць нам высветліць гэтую псыхіку, пазнаньне якой кіне ўжо сьвятло на іншыя галіны навуковых шуканьняў і паможа нам няраз дасканальна зарыентавацца ў цёмных мейсцах нашае гісторыі.

Вывучэньне Л. Статуту з філэлёгічнага пункту гледжання паможа нам сконструяваць абраз разьвіцьця нашае мовы і пазнаць яе асаблівасці. Досьледы-ж над Л. Статутам з гэтых пунктаў гледжання, ведзяныя ў шырэйшым маштабе — на фоне параўнаньня яго з юрыдычнымі помнікамі іншых народаў, дазваляць нам выкрыць узаемныя іх на сябе ўплывы з аднаго боку, а з другога — дадуць магчымасьць аддзяліць самастойную частку Л. Статуту, выкрыцьцё якой прычыніцца да сконстатаваньня самабытнасьці нашай культуры, — факту, які для нас зьяўляецца ясным і, які аднак-жа вельмі часта кьэзотыёнуецца чужынцамі, што дае ім магчымасьць пытацца нас аб нашым гістарычным пашпарце. Рэч зусім ясная, што ў сямі цывілізаваных народаў бяз гэтага пашпарту амаль немагчыма дабіцца раўнапраўнасьці. Вось-жа досьледы над помнікамі нашае мінуўшчыны, сконцэнтраваныя каля асноўнае тэзы самастойнасьці нашае культуры — бяз сумліву дазваляць нам упісаць у нашу гістарычную легітымацыю ясна і выразна ня толькі нашае імя і прозьвішча, але хто мы і скуль паходзім. І Літоўскі Статут акажа тут неацэненыя ўслужы. Трэба толькі ведаць і добрае волі. З гэтай-жа хвілінай, калі гэтая тэза будзе так яснай, што нават у вачох яе праціўнікаў, усялякія закіды проці яе будуць прадстаўляцца парадаксальнымі — беларускі юрыст, гісторык і філэлёг могуць лічыць сваё заданьне за больш менш споўненае.